

The Racial Component in the Modern National Identity Policy of the First Pahlavi Era: A Case Study of the Arab Community of Khuzestan

Mohamad albuali¹

Abstract

The modern nation-building project during the first Pahlavi era was anchored in components such as the Aryan race, the Persian language, and ancient history, formulating “racial unity” as a fundamental pillar in defining the Iranian nation.. The present study seeks to answer the following question: How did the discourse of racial unity during the first Pahlavi period interpret, formulate, or deny the ancestry and race of the Khuzestan Arab community, and what was the relationship between this encounter and the state’s identity-building policies in the region? Relying on a historical-analytical method, this research examines primary sources, including government documents, educational texts, the press, and the viewpoints of contemporary theorists. The findings indicate that in confronting the question of the Khuzestan Arabs’ lineage, three major approaches emerged: first, the “Musta’rab (Arabized) approach,” which negated any ethnic distinction and regarded them merely as Arabic-speaking Iranians; second, the “conscious denial approach,” which, despite acknowledging their Arab descent, repudiated it due to the ideological imperatives of the hegemonic discourse; and third, the “history-centric approach,” which acknowledged this distinction based on historical evidence but did not perceive it as contradictory to national affiliation. The results demonstrate that the identity policies of the first Pahlavi era in Khuzestan extended beyond linguistic assimilation, aiming at “de-racialization” and ethnic integration within the Aryan-centric narrative. Consequently, the case study of the Khuzestan Arabs clearly elucidates the mechanisms of “Othering” and identity demarcation within the modern Iranian nation-building process.

Keywords: racial component, Arabs of Khuzestan, First Pahlavi state, Aryan, Arab ancestry

Introduction

The modern nation-building project in Iran during the First Pahlavi era was profoundly shaped by the political turmoil and crises that engulfed the country following the aftermath of World War I. Faced with severe threats to Iran’s territorial integrity and sovereignty, the establishment of a robust, centralized, and authoritarian government was deemed an existential necessity by the ruling elite. The Pahlavi state systematically pursued a centralist policy aimed at neutralizing local centers of power. A prominent manifestation of this policy was the termination of Sheikh Khaz’al’s local governance in Khuzestan, which marked a decisive shift toward undeniable state centralization.

¹ . PhD in the history of Iran after Islam, Shahid Beheshti University, Tehran, iran. m.albuali777@gmail.com.
Received: 2026/05/10, Accepted: 2026/08/01

Concurrently, a fundamental redefinition of the “nation” and the forging of a singular, homogenous national identity were placed at the forefront of the state’s agenda. Antiquarian and Aryan-centric nationalism evolved into a foundational element of the official state discourse

The stark ethnic and identity distinctions of the Khuzestani Arabs directly contradicted the state’s official conceptualization of a homogenous, Aryan-centric Iranian nation. Consequently, the “issue” of the Arabs in Khuzestan transcended mere administrative integration or linguistic differences; it became deeply entangled with the very definition of “Iranianness,” identity demarcation, and the politics of othering.

Materials & methods

This research is grounded in the theoretical framework of constructivism, drawing upon the conceptual distinction between civic nationalism and ethnic/racial nationalism. According to the constructivist approach, national identity is not a natural, primordial, or pre-existing phenomenon; rather, it is socially and politically constructed and stabilized over time through the deliberate activities of elites, state institutions, and hegemonic instruments. While civic nationalism emphasizes equal citizenship rights and territorial loyalty, ethnic or racial nationalism relies heavily on shared blood, lineage, language, and cultural heritage.

Discussion & Result

The findings of this research reveal that the state and contemporary intellectual elites adopted three primary approaches when confronting the Arab lineage of the Khuzestan community.

First, the “Arabized” (Musta’rib) Approach: In this dominant narrative, the Arabs of Khuzestan were not recognized as ethnically distinct. Instead, they were portrayed merely as Iranians who had adopted the Arabic language over time (Arabized Iranians). By formulating the issue in this manner, “Arabness” was reductively equated solely to linguistic practice, entirely stripped of any independent genealogical, historical, or political implications. Consequently, the Arab community could be theoretically integrated into the unified narrative of the Iranian nation without the state having to acknowledge any ethnic pluralism.

Second, the Approach of Conscious Denial: Within this approach, certain elites and official institutions were acutely aware of the ethnic differences and the genuine “Arabness” of the Khuzestan community. However, driven by the strict ideological imperatives of the racial unity discourse, they deliberately denied or marginalized this reality in official spheres. An examination of historical documents reveals a paradoxical phenomenon: a single text might fervently proclaim the absolute racial unity of all Iranians, while subsequent sections of the same text, or related confidential documents, explicitly acknowledged the presence of the Arab race in Khuzestan. Thus, this denial was not rooted in ignorance but functioned as an ideological mechanism to forcefully reconcile the reality of ethnic diversity with the constructed fantasy of a homogenous nation.

Third, the History-Centric Approach: Relying on historical evidence, this perspective accepted the existence of ethnic and historical distinctions regarding the Khuzestan Arab community. However, proponents of this view did not necessarily perceive this distinction as inherently contradictory to national belonging or “Iranianness.” Thinkers like Ahmad Kasravi and Hasan Taqizadeh challenged the absolute claims of a pure Aryan race and highlighted the complex, hybridized historical formation of Iran’s populations. From their vantage point, genealogical differences did not inevitably translate to political alienation or the negation of national loyalty.

Furthermore, the analysis indicates that the Aryan-centric discourse was significantly amplified in reaction to the volatile regional atmosphere post-World War I, particularly driven by anxieties over the rise of Pan-Turkism and Pan-Arabism. Khuzestan, due to its immense strategic and economic

value, coupled with the linguistic ties of its Arab population to neighboring regions, became a critical testing ground for the enforcement of these racialized identity policies.

Conclusion

The investigation into the race component within the modern national identity politics of the First Pahlavi era demonstrates that “race” was not merely a theoretical concept or a marginal topic in intellectual literature; rather, it was operationalized as a fundamental pillar defining “Iranianness.” The official state discourse, by elevating an Aryan-centric narrative of Iranian history, aggressively attempted to establish ethnic homogeneity as the absolute basis for national unity.

Bibliography

Archival Documents

- Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāneh-ye Melli-ye Iran (SĀKMĀ), Document No. 24057206. [In Persian]

Books

- Ākhundzādeh, Mirzā Fathali. (1978). *Alefbā-ye Jadid va Maktubāt*. Edited by Hamid Mohammadzādeh. Tabriz: Nashr-e Ehyā-ye Tabriz. [In Persian]
- Ādamiyat, Fereydu. (1978). *Andishe-hā-ye Mirzā Āqākhān-e Kermāni*. Tehrān: Payām. [In Persian]
- Anderson, Benedict. (2014). *Jamā'at-hā-ye Tasavvori: Ta'ammolāti dar Khāstgāh va Gostareh-ye Nāsiyonālism*. Translated by Mohammad Mohammadi. Tehrān: Rokh-e Dād-e Now. [In Persian]
- Atābaki, Touraj. (2006). *Tajaddod-e Āmerāneh; Jāme'eh va Dowlat dar Asr-e Rezā Shāh*. Translated by Mehdi Haqiqatkhāh. Tehrān: Qoqnus. [In Persian]
- Esfahāni, Hamzeh bin Hasan. (1967). *Seni Moluk al-Arz va al-Anbiyā*. Translated by Ja'far Sho'ār. Tehrān: Bonyād-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Akbari, Mohammad Ali. (2014). *Tabārshenāsi-ye Hoviyat-e Jadid-e Irāni*. Tehrān: Enteshārāt-e Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Bahrāmi, Farajollāh. (2022). *Safarnāme-ye Rezā Shāh be Khuzestān*. Tehrān: Khāneh-ye Tārikh va Tasvir-e Abrishami. [In Persian]
- Pahlavi, Mohammad Rezā. (1960). *Ma'muriyat barā-ye Vatanam*. Tehrān: Tarjomeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian]
- *Tārikh-e Iran va Ālam Makhsus-e Panjom-e Ebtedāyi*. (1928). Tehrān: Ketābkhāneh-ye Elmi. [In Persian]
- Taqizādeh, Hasan. (1967). *Khetābeh-ye Akhz-e Tamaddon-e Khāreji (Āzādi, Vatan, Mellat, Tasāhol)*. Edited by Mohammad Derakhshesh. Tehrān: Enteshārāt-e Mehregān. [In Persian]
- Taqizādeh, Hasan. (1996). *Nāme-ye Landan; Az Dowrān-e Sefārat-e Taqizādeh dar Engelestān*. Edited by Iraj Afshār. Tehrān: Farzān-e Ruz. [In Persian]

- Taqizādeh, Hasan. (2017). *Jowhar-e Tārikh, Maqālāt-e Taqizādeh*. Edited by Iraj Afshār, Vol. 18. Tehrān: Enteshārāt-e Tus. [In Persian]
- Jalāli, Nādereh. (2000). *Siyāsāt-e Beritāniyā dar Khalij-e Fārs (Baresi-ye Ghā'eleh-ye Sheykh Khaz'al)*. Tehrān: Markaz-e Asnād va Tārikh-e Diplumāsi. [In Persian]
- Hakim Elāhi, Nosratollāh. (n.d.). *Tārikh-e Dovvom-e Dabirestān*. Tehrān: Chāpkhāneh-ye Dānesh. [In Persian]
- *Sālnāmeḥ-ye Farhang-e Khuzestān Sāl-e 1323-1324*. (n.d.). Nashriyeh-ye Anjoman-e Sālnāmeḥ-ye Farhang-e Khuzestān. n.p.: Sherkat-e Chāpkhāneh-ye Tābān. [In Persian]
- Sheybāni, Abdolhossein, Rezāzādeh Shafaq, Gholāmrezā Rashid Yāsami, Hossein Farhudi, and Nosratollāh Falsafi. (1941). *Tārikh-e Sevvom-e Dabirestān*. Tehrān: Berukhim. [In Persian]
- Ziyā Ebrāhimi, Rezā. (2017). *Peydāyesh-e Nāsiyonālism-e Irāni, Nezhād va Siyāsāt-e Bijāsāzi*. Translated by Hasan Afshār. 3rd ed. Tehrān: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Azimi, Fakhroddin. (2022). *Hoviyat-e Iran*. 4th ed. Tehrān: Enteshārāt-e Āgāh. [In Persian]
- Farhudi, Hossein. (1936). *Tārikh-e Omumi va Iran-e Dovvom-e Dabirestān*. Tehrān: n.p. [In Persian]
- Fokuhi, Naser. (2002). *Tārikh-e Andisheh va Nazariyeh-hā-ye Ensānshenāsi*. Tehrān: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Qā'emiyān, Ārvin. (2024). *Tāziyāneh bar Amvāj: Ashāyer-e Arab-e Khuzestān, Amperiyālism-e Beritāniyā va Hokumat-e Pahlavi....* Tehrān: Qalam-e Mohaqqueq. [In Persian]
- Qarib Garakāni, Abdolazim. (1924). *Dowreh-ye Chahārom-e Farā'ed al-Adab....* Tehrān: n.p. [In Persian]
- Katouziyān, Mohammad Ali (Homāyun). (2013). *Irāniyān*. Translated by Hossein Shahidi. Tehrān: Markaz. [In Persian]
- *Ketāb-e Chahārom-e Ebtedāyi*. (1931). Tehrān: Vezārat-e Ma'āref. [In Persian]
- Kermāni, Mirzā Āqākhān. (2005). *Seh Maktubāt*. Edited by Bahrām Choubineh. Frankfurt: Alborz. [In Persian]
- Kermāni, Mirzā Āqākhān. (2007). *Sad Khetābeh*. Edited by Hāroun and Hومان. Los Angeles: Nashr-e Ketāb. [In Persian]
- Kasravi, Ahmad. (n.d.). *Dah Sāl dar Adliyah*. 1st ed. Tehrān: n.p. [In Persian]
- Al-Lāmi, Abd al-Rahmān Karim. (2011). *Al-Adab al-Arabi fi al-Ahwāz*. Beirut: Al-Dār al-Arabiyyah lil-Mawsu'āt. [In Arabic]
- *Majmou'eh Sokhanrāni-hā-ye Parvaresh-e Afkār*. (1939). Tehrān: Enteshārāt-e Dabirkhāneh-ye Sāzmān-e Parvaresh-e Afkār. [In Persian]
- Musavi, Shahāb al-Din. (1885). *Diwān Abi Ma'tuq*. Beirut: Al-Matba'ah al-Adabiyah. [In Arabic]

- Najm al-Molk, Abdolghaffār. (n.d.). *Safarnāmeḥ-ye Hāj Najm al-Molk*. Edited by Mohammad Dabirsiyāqi. n.p.: n.p. [In Persian]
- Nafisi, Sa'id. (1993). *Tārikh-e Ejtemā'i va Siyāsi-ye Iran dar Dowreh-ye Mo'āser*, Vol. 1. Tehrān: Bonyād. [In Persian]
- Nafisi, Sa'id. (1966). *Tārikh-e Mo'āser-e Iran*. Tehrān: Foroughi. [In Persian]
- Nouri Esfandiārī, Fathollāh. (n.d.). *Rastākhiz-e Iran: Madārek, Maqālāt va Negāreshāt-e Khāreji 1299-1323*. Tehrān: Chāpkhāneh-ye Sāzmān-e Barnameh. [In Persian]
- Smith, Anthony D. (2004). *Hoviyat-e Melli*. Translated by Ali Morshedizād. Tehrān: Pazhuheshkadeh-ye Motāle'āt-e Rāhbordi. [In Persian]
- Gellner, Ernest. (2010). *Melal va Nāsiyonālism*. Translated by Mohammad Ali Taqavi. Tehrān: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Hobsbawm, Eric. (2004). *Mellat va Melligarāyi pas az 1780*. Translated by Mehdi Sāberi. Tehrān: Nashr-e Charkh. [In Persian]

Press (Newspapers and Magazines)

- *Ettelā'āt* Newspaper. (1935). Vol. 10, No. 2570, August 26. [In Persian]
- *Habl al-Matin* Newspaper. (1925). Vol. 33, No. 7, March 13. [In Persian]
- *Habl al-Matin* Newspaper. (1927). Vol. 35, No. 38 & 39, October 18. [In Persian]
- *Setāreh-ye Sorkh* Newspaper. (1929). Vol. 1, No. 3 & 4. [In Persian]
- *Iranshahr* Magazine. (1923). Vol. 2, No. 4, December 16. [In Persian]
- *Iranshahr* Magazine. (1924). "Ma'āref va Arkān-e Sehgāneh-ye Ān". Vol. 2, No. 8. [In Persian]
- *Iranshahr* Magazine. (1923). "Ma'āref va Ma'āref-Parvarān-e Iran". Vol. 2, No. 1. [In Persian]
- *Āyandeh* Magazine. (1925). Vol. 1, No. 1, June-July. [In Persian]
- *Āyandeh* Magazine. (1927). "Mas'aleh-ye Melliyyat va Vahdat-e Melli dar Iran". Vol. 2, No. 8. [In Persian]
- *Āyandeh* Magazine. (1925). "Arab-hā dar Khuzestān". Vol. 1, No. 3. [In Persian]
- *Kāveh* Magazine. (1916). Vol. 1, No. 5-6, April 25. [In Persian]
- *Nāmeḥ-ye Iran-e Bāstān* Magazine. (1933). "Mā Cherā Bartarim?". No. 35, October 14. [In Persian]
- *Vahid* Magazine. Hekmat, Ali Asghar. (n.d.). "Yāddāsht-hāyi az Asr-e Pahlavi". No. 24 & 30. [In Persian]
- *Yādegār* Magazine. Taqizādeh, Hasan. (1948). "Masā'el-e Ruz: Lozum-e Hefz-e Fārsi-ye Fasih-e Khetābeh". Vol. 4, No. 6. [In Persian]

Articles

- Bigdelou, Rezā, and Sorayā Morsali. (2018). "Bāznamāyi-ye Hoviyat-e Nezhādi dar Ketāb-hā-ye Darsi-ye Tārikh-e Madāres-e Ebtedāyi va Dabirestān dar Dowreh-ye Pahlavi-ye Avval". *Motāle'āt-e Tārikh-e Farhangī*, 9(34), 1-24. [In Persian]
- Hosseinifar, Kāzem, et al. (2021). "Didgāh-hā-ye Kasravi dar Mored-e Nāsiyonālism dar Dowreh-ye Rezā Shāh Pahlavi". *Tārikh-e Dāneshgāh-e Āzād-e Eslāmi-ye Mahallāt*, 60, 73-94. [In Persian]

تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵
تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵
تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵
تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

مؤلفه نژاد در سیاست هویت ملی نوین پهلوی اول؛ مطالعه موردی جامعه عرب خوزستان

محمد البوعلی^۱

چکیده

پروژه ملت‌سازی نوین در دوره پهلوی اول بر محور مؤلفه‌هایی چون نژاد آریایی، زبان فارسی و تاریخ باستان استوار بود و «وحدت نژادی» را به عنوان رکنی اساسی در تعریف ملت ایران صورت‌بندی کرد. در این گفتمان، وجود جامعه عرب خوزستان با خودآگاهی تباری متمایز و پیوندهای تاریخی، چالشی جدی در مسیر یکپارچه‌سازی هویتی به شمار می‌رفت و این جامعه را در معرض بازتعریف هویتی قرار داد. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که گفتمان وحدت نژادی پهلوی اول، تبار و نژاد جامعه عرب خوزستان را چگونه تفسیر، صورت‌بندی یا انکار کرده و این مواجهه چه نسبتی با سیاست‌های هویت‌ساز دولت در این منطقه داشته است؟ این مطالعه با اتکا بر روش تاریخی-تحلیلی و بررسی منابع دست‌اول انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در مواجهه با مسئله تبار عرب‌های خوزستان، سه رویکرد عمده تکوین یافت: نخست، «رویکرد مستعرب» که با نفی تمایز تباری، آنان را ایرانیان عرب‌زبان می‌پنداشت؛ دوم، «رویکرد انکار آگاهانه» که به‌رغم اذعان به تبار عربی، آن را به دلیل الزامات ایدئولوژیک گفتمان هژمونیک نفی می‌کرد؛ و سوم، «رویکرد تاریخ‌محور» که با استناد به شواهد تاریخی این تمایز را می‌پذیرفت، اما آن را در تضاد با تعلق ملی نمی‌دید. نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌های هویتی پهلوی اول در خوزستان، فراتر از یکسان‌سازی زبانی، معطوف به «نژادزدایی» و ادغام تباری در درون روایت آریامحور بوده است. بدین ترتیب، مطالعه موردی عرب خوزستان، سازوکارهای دگرسازی و مرزبندی‌های هویتی در فرآیند ملت‌سازی مدرن ایران را به‌خوبی روشن می‌سازد.

کلیدواژه: مؤلفه نژاد، جامعه عرب خوزستان، دولت پهلوی اول، آریایی، تبار عربی

^۱ دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. m.albuali777@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰

۱. مقدمه

پس از پایان جنگ جهانی اول و در پی مواجهه ایران با بحران‌های عمیق سیاسی و تهدید یکپارچگی سرزمینی، نخبگان فکری و سیاسی استقرار یک دولت متمرکز قدرتمند و تکوین هویت ملی یکپارچه را یگانه راهبرد برون‌رفت از این وضعیت تلقی کردند. با برآمدن پهلوی اول و اتخاذ رویکردهای مرکز‌گرا و اقتدارگرایانه-که با انقیاد قدرت‌های محلی از جمله پایان دادن به حکمرانی شیخ خزعل در خوزستان (۱۳۰۳ ش / ۱۹۲۴ م) همراه بود- پروژه «ملت‌سازی نوین» در دستور کار حاکمیت قرار گرفت. در این بستر تاریخی، ناسیونالیسم باستان‌گرا با اتکا بر مؤلفه‌هایی چون «نژاد آریایی» و «زبان فارسی» به گفتمان و ایدئولوژی رسمی دولت بدل شد تا از طریق همگون‌سازی فرهنگی و تقلیل تکثر قومی، انسجام ملی را تضمین نماید. در این میان، خطه خوزستان به اقتضای جایگاه راهبردی و اقتصاد سیاسی خود، به یکی از کانون‌های اصلی اعمال این سیاست‌های مرکز‌گرا تبدیل گردید.

تأسیس دولت مطلقه مدرن در ایران این مقطع، با پروژه‌ای هدفمند جهت بازتعریف مفهوم «ملت» و برساخت هویتی نوین هم‌زمان بود. در این چارچوب گفتمانی، «وحدت نژادی» نه صرفاً یک متغیر فرهنگی، بلکه شالوده بنیادین تعریف ملت ایرانی قلمداد می‌شد؛ به گونه‌ای که هر فرمی از تمایز تباری، زبانی یا تاریخی که این وحدت مفروض را به چالش می‌کشید، به مثابه یک دغدغه امنیتی، سیاسی و هویتی بازنمایی می‌گردید. در این آرایش هویتی، جامعه عرب خوزستان -به واسطه خودآگاهی تباری، پیوندهای زبانی با جهان عرب و تعلق‌خاطر به ساختارهای قبیله‌ای- در نقطه‌ای تعارض‌آمیز با پروژه ملت‌سازی پهلوی قرار گرفت. هویتی که در درون این جامعه مؤلفه‌ای اصیل و افتخارآمیز محسوب می‌شد، با گفتمان رسمی مبتنی بر آریایی‌گرایی در تقابلی بنیادین قرار داشت. از همین‌رو، مسئله عرب‌های خوزستان در دوره پهلوی اول از سطح یک چالش اداری یا زبانی فراتر رفت و در لایه‌هایی عمیق‌تر، به چالشی نژادی و هویتی در فرایند تثبیت ناسیونالیسم رسمی بدل شد.

این پژوهش برای تحلیل منطق حاکم بر سیاست‌های هویت‌سازی دوره پهلوی اول، از چارچوب نظری «برساخت‌گرایی» و تمایز مفهومی میان «ناسیونالیسم مدنی» و «ناسیونالیسم قومی/نژادی» بهره می‌برد. از منظر رهیافت برساخت‌گرا، هویت ملی خصلتی ذات‌گرایانه، ابدی و از پیش موجود ندارد، بلکه پدیده‌ای مدرن است که توسط نخبگان فکری و ابزارهای هژمونیک دولت مدرن، از طریق مکانیسم‌هایی چون «ابداع سنت‌ها» و شکل‌دهی به «اجتماعات تخیلی» برساخته می‌شود (اندرسون، ۱۳۹۳: ۲۵-۲۷؛ هابسبام، ۱۳۸۳: ۳۰-۳۲). افزون بر این، در ادبیات نظری ناسیونالیسم، میان ناسیونالیسم مدنی -که بر حقوق برابر شهروندی و وفاداری سرزمینی استوار است- و ناسیونالیسم قومی -که بر اشتراکات خونی، نژادی، تباری و زبانی تکیه دارد- تمایزی بنیادین وجود دارد (اسمیت، ۱۳۸۳: ۴۰-۴۳). بر مبنای این چارچوب تحلیلی، هرگاه دولتی در فرایند ملت‌سازی خود، مؤلفه‌های ناسیونالیسم قومی و نژادی را به عنوان گفتمان مسلط اتخاذ کند، این الگو لاجرم به اعمال سیاست‌های همگون‌سازانه و در پی آن، حاشیه‌رانی یا دگرسازی سایر گروه‌های هویتی و تباری منتهی می‌گردد (گلنر، ۱۳۸۹: ۶۵-۶۸).

با ابتدا بر چارچوب یادشده، پژوهش حاضر نحوه مواجهه حاکمیت و نخبگان پهلوی اول با مؤلفه «نژاد» در قبال جامعه عرب خوزستان را واکاوی می‌کند. پرسش اصلی این است که در سایه گفتمان هژمونیک وحدت آریایی، تمایز تباری این جامعه چگونه صورت‌بندی، توجیه یا انکار می‌شد؟ در پاسخ به این پرسش، سه رویکرد رایج آن عصر شامل «مستعرب» (عرب‌زبان‌پنداری)، «انکار آگاهانه» و «تاریخ‌محور» مورد تحلیل انتقادی قرار می‌گیرد. این مطالعه تاریخی-تحلیلی، با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و اسنادی و واکاوی منابع دست‌اول (اسناد دولتی، متون آموزشی، مطبوعات و آراء روشنفکران وقت) انجام یافته است. داده‌های به‌دست‌آمده با رویکردی کیفی ارزیابی شده‌اند تا سازوکارهای ادغام یا طرد هویتی این جامعه در دل ناسیونالیسم دولتی پهلوی اول تبیین گردد. فرضیه مقاله بر این مبنا استوار است که پروژه هویت ملی نوین در مواجهه با جامعه عرب خوزستان، فراتر از دغدغه یکسان‌سازی زبانی، در پی «نژادزدایی» و ادغام جبری تباری در قالب گفتمان آریامحور بوده است. از این منظر، مطالعه موردی خوزستان امکان فهم عمیق‌تری از سازوکارهای ملت‌سازی، منطق مرزبندی‌های هویتی و فرایند دگرسازی در ایران معاصر را فراهم می‌آورد.

تاکنون پژوهش مستقلی درباره مؤلفه نژاد در جامعه عرب خوزستان طی دوره پهلوی اول صورت نگرفته است؛ با این حال، ادبیات موجود را می‌توان در دو سطح واکاوی کرد. در سطح کلان، آثار متعددی به جایگاه عنصر نژاد در فرآیند تکوین هویت ملی نوین پرداخته‌اند. محمدعلی اکبری در کتاب «تبارشناسی هویت جدید ایرانی» (۱۳۸۴)، اصغر شیرازی در کتاب «ایرانیت، ملیت، قومیت» (۱۳۹۵) و رضا ضیاءابراهیمی در کتاب «پیدایش ناسیونالیسم ایرانی» (۱۳۹۸) نشان داده‌اند که چگونه مفهوم نژاد در پیوند با باستان‌گرایی و گفتمان آریامحور، به یکی از ارکان تعریف ملت در ناسیونالیسم مدرن ایرانی بدل شد. در همین راستا، رضا بیگدلو در مقاله «تحلیل برسازي هویت ملی ایرانی بر مبنای نژاد» (۱۳۹۶) و امین دیلمی معزی در مقاله «هویت‌سازی ملی در دوران پهلوی اول» (۱۳۸۶)، نقش نژاد را به مثابه سازه‌ای گفتمانی در سیاست‌های تمرکزگرایانه عصر رضاشاه بررسی کرده‌اند.

در سطح مطالعات قومی و منطقه‌ای، پژوهشگرانی چون حمید احمدی در کتاب «قومیت و قوم‌گرایی در ایران: افسانه و واقعیت» (۱۳۷۸) و علی الطائی در کتاب «بحران هویت قومی در ایران» (۱۳۷۸)، سیاست‌های هویتی و همگرایی ملی را از منظر جامعه‌شناسی سیاسی واکاوی کرده‌اند. همچنین احسان هوشمند و نورالله قیصری در مقالات متعدد خود پیرامون سیاست‌گذاری قومی، و محققانی مانند سید عبدالامیر نبوی و معظم‌پور در پژوهش‌های خود بر تحولات اجتماعی و گفتمان‌های هویتی خوزستان در تعامل با مرکز تمرکز داشته‌اند.

باوجود غنای ادبیات یادشده، غالب این آثار مسئله را از دریچه ناسیونالیسم سیاسی، سیاست‌گذاری‌های کلان معاصر یا مطالعات امنیتی تحلیل کرده و کمتر به چالش‌های عینی گفتمان رسمی در مواجهه با جوامع دارای خودآگاهی تباری متمایز پرداخته‌اند. خلأ موجود که پژوهش حاضر در پی پر کردن آن است، واکاوی دقیق چگونگی صورت‌بندی تباری در گفتمان هژمونیک دولت رضاشاه است. تمایز اصلی این مقاله در آن است که برای نخستین بار، مؤلفه نژاد را به صورت مستقل و در یک بستر محلی مشخص (جامعه عرب خوزستان) بررسی می‌کند و می‌کوشد نحوه مواجهه نظری و عملی سیاست «وحدت نژادی» با تبار این جامعه را تحلیل نماید.

در این پژوهش، کاربرد مفهوم «دوره پهلوی اول» صرفاً اشاره به یک مقطع تقویمی یا فضای عمومی پس از جنگ جهانی اول نیست؛ بلکه تمرکز اصلی مقاله بر سیاست‌های رسمی و هژمونیک حکومت رضاشاه در حوزه ملت‌سازی است. در این دوره، دولت با عبور از ناسیونالیسم مدنی، به سمت نوعی ناسیونالیسم قومی و نژادی (با محوریت نژاد آریایی و زبان فارسی) حرکت کرد که در مواجهه با خرده‌فرهنگ‌ها و جوامع زبانی دیگر، گاه ماهیتی شتون‌یستی (برتری‌طلبانه) به خود می‌گرفت. بنابراین، مسئله اصلی این مقاله، بررسی بازتاب این سیاست‌های رسمی و ایدئولوژی دولت‌محور در قبال جامعه عرب خوزستان است.

۲. تبار عربی جامعه عرب خوزستان

جامعه عرب خوزستان بر پایه نظام قبیله‌ای شکل گرفته است. این اجتماع چندین ائتلاف قبیله‌ای مانند کعب‌فلاحیه (شادگان)، کعب‌محمره (خرمشهر) و بنی‌طرف و قبایل مستقلی مانند باوی، نصار، آل کنیر و غیره را شامل می‌شد. وجود این قبایل و برخی از شیوخ آنان، از جمله شیخ خزعل، و ماهیت قبیله‌ای-عربی این منطقه،

نفوذ دولت مرکزی را با چالش مواجه ساخته بود. از همین رو، این منطقه برای دولت پهلوی اول اهمیت خاصی پیدا کرد.

تبار عربی، در کنار زبان عربی، ساختار قبیله‌ای و مذهب تشیع، چهار رکن اصلی هویتی آن جامعه را تا دوره قاجار را شکل می‌دهد و از اساسی‌ترین ممیزات هویتی جامعه عرب خوزستان در مقایسه با دیگر مردمان ایران به شمار می‌آید. عرب‌بودن، بنیان اجتماع و چارچوب روابط اجتماعی این جامعه را تشکیل می‌دهد؛ به گونه‌ای که هر قبیله خود را به یک جد یا قبیله‌ای شناخته‌شده و کهن عربی منتسب می‌کند. این امر، به روشنی بیانگر اهمیت هویت عربی در این جامعه است. در راستای تأکید بر تمایز خود از غیرعرب‌ها، این جامعه مجموعه‌ای از قواعد نانوشته را برقرار کرده است؛ از جمله قاعده‌ای که بر اساس آن «کلیه اعراب خوزستان دختر بعجم نمیدهند و این قسم مواصلت [برای آنان] ننگی است» (نجم الملک، بی‌تا: ۷۰) در ادبیات آن جامعه مسئله تبار عربی شاخصه بسیار مهمی تلقی می‌شد. برای مثال سید شهاب‌الدین موسوی شاعر دربار مشعشعیان دوره صفویه در شعری برای امیر منصور مشعشعی سروده است (موسوی، ۱۳۸۵: ۱۲۷):

لم تعرب الاجفان سرّاً معجماً
خجلاً باذیال السحاب تلمثاً^۱

و بهجتي العرب الالی لولاهم
عرب اذا ما البرق ضاحک بینهم

یا شعر علی بن خلف مشعشعی که از طرف دولت صفویه به قزوین و اصفهان تبعید شده گفته است (اللامی، ۲۰۱۱: ۱۹۸):

یا وحشه العربی بالاعجام^۲

عربی اصل بالاعاجم مبتلی

در تحلیل این مسئله باید توجه داشت که مفهوم «عربیت» در این مقطع، در چارچوب گفتمان نژادگرایی مدرن — که برآمده از شرق‌شناسی و نژادشناسی اروپایی بود — صورت‌بندی نمی‌شد. نژادگرایی در معنای عام آن، «باور به وجود نژادهای انسانی و برتری نژاد خود نسبت به نژادهای دیگر و قائل به یک نوع طبقه‌بندی سلسله مراتبی میان نژادها بر اساس خصوصیات زیست‌شناختی آنهاست» (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۱۷). در جامعه عرب خوزستان، تأکید بر تبار عربی نه به منظور ادعای برتری زیست‌شناختی یا نژادی، بلکه مؤلفه‌ای برای تمایزگذاری میان «ما» و «دیگری» و بازتاب‌دهنده یک وضعیت اجتماعی و فرهنگی خاص بود. در واقع، تبار عربی معرف یک زبان و نظام اجتماعی ویژه و کلید ورود به عرصه زیست در آن جامعه محسوب می‌شد؛ عنصری که نقشی به‌شدت وحدت‌بخش در نظام اجتماعی قبیله‌محور این منطقه — که ذاتاً بر تکرار استوار بود — ایفا می‌کرد.

۱. ترجمه: عرب‌ها سبب خشنودی من هستند و اگر نبودند مژگانم پلکی نمی‌زد. عرب‌هایی هستند که اگر آذرخش با آنها در شادی رقابت کند، از روی شرم بین ابرها پنهان می‌شود.

۲. ترجمه: عرب تباری که به عجم‌ها گرفتار شده است. وحشت یک عرب بین عجم‌ها چه وحشت بزرگی است.

ممیزات هویتی این جامعه در مقایسه با مردمان سراسر ایران، سبب شد بسیاری از اندیشمندان آن دوره به این واقعیت توجه کنند و از گسست عمیق فرهنگی-هویتی این جامعه با ایران سخن بگویند. کسروی در این زمینه می‌نویسد: «کمترین دلبستگی به ایران و ایرانیگری نمی‌دارند و خود را از توده عرب که از سوی عراق پیوسته به ایشانند جدا نمی‌گیرند». (کسروی، بی‌تا: ۵۸) برخی از نویسندگان ایرانی، از جمله نجم‌الملک، تنها مذهب تشیع این مردم را حلقه وصل آنان با ایران دانسته‌اند؛ هرچند به تعبیر او، از نظر اجتماعی و فرهنگی از «همدیگر گریزان»^۱ باشند (نجم‌الملک، بی‌تا: ۱۰۸). مطبوعات دوره قاجار و اوایل حکومت پهلوی اول نسبت به شرایط خوزستان بسیار حساسیت از خود نشان دادند و خواهان تغییر در نظام معرفتی و خودآگاهی مردمان عرب خوزستان از جمله در عنصر نژاد آنان شدند. چنانکه در حبل‌المتین می‌خوانیم:

«عرب‌های عربستان [خوزستان] [که] تمرد این مردم و روسای آنها از حکومت مرکزی ایران از سالیان دراز است. از بعد از استیلای عرب در ایران تا بحال مردم خوزستان بر حکومت‌های ایران یاغی بوده و همیشه اسباب درد سر شده‌اند در صورتیکه همین مردم از روزی که متمرّد شده یعنی از روزی که روح شان عربی شده است بقدری جاهل و بی بضاعت گردیده‌اند که با وجود آن تمرد و ستیزه هرگز نتوانسته یک حکومت مستقلی تشکیل داده که بکلی از دایره ایران خارج شود» (حبل‌المتین، ۱۳۴۳ق: ۹)

اردشیرجی‌ریپورتر یکی از چهره‌های پشت پرده در سیاست ایران عصر پهلوی اول، از لزوم تحول در نظام هویتی جامعه عرب خوزستان صحبت کرده است و عنوان می‌کند با توجه به دردهای فراوانی که قبایل عرب طی جنگ اول بین‌الملل برای قوای بریتانیا ایجاد کرده بودند، پیشنهاد می‌شود که «در جنوب قبائل عرب [که] هم غیر ایرانی هستند و هم خود را غیر ایرانی می‌دانند و با توجه به وضعی که در مسپتیمیا [بین‌النهرین] وجود دارد باید به هر تدبیری شده این اقلیت عرب حل شده موجودیتش را از دست بدهد». (قائمیان، ۱۴۰۳: ۹۹)

۳. مولفه نژاد آریایی در ساخت هویت نوین

در پروژه هویت‌سازی ملی عصر پهلوی اول، مؤلفه «نژاد آریایی» در کنار عناصری چون زبان فارسی، پیشینه تاریخی مشترک، میهن‌دوستی و نهاد پادشاهی، نقش بنیادینی ایفا می‌کرد (اکبری، ۱۳۹۳: ۲۵۰). درک کارکرد این سیاست‌های هویتی نیازمند توجه به بستر تاریخی و تهدیدات ژئوپلیتیک ایران پس از جنگ جهانی اول است؛ دورانی که با فروپاشی امپراتوری عثمانی، خاورمیانه عرصه گسترش ایدئولوژی‌های توسعه‌طلبانه و مبتنی بر ناسیونالیسم قومی، به‌ویژه پان‌ترکیسم و پان‌عربیسم شده بود. این جریان‌ها با طرح ادعاهای ارضی و تحریک عواطف قومی، تمامیت ارضی و انسجام ملی ایران را با چالشی جدی مواجه ساختند. در واکنش به این فضای پرتنهاب و به منظور مهار

تهدیدات بیرونی و جلوگیری از گسست‌های داخلی، نخبگان فکری و نهادهای رسمی حاکمیت به تقویت و تکوین گفتمان ناسیونالیسم نوین ایرانی روی آوردند. در این رویکرد دفاعی، تأکید بر تاریخ باستانی، زبان فارسی و به‌ویژه انگاره «وحدت نژادی» بر محوریت نژاد آریایی، به مثابه سپری گفتمانی در برابر ادعاهای بیگانگان به کار گرفته شد. شایان ذکر است که خاستگاه فکری این مؤلفه، ریشه در گفتمان ناسیونالیسم اولیه ایرانی دارد؛ چنان‌که پیش‌تر، میرزا آقاخان کرمانی از نخستین اندیشمندانی بود که واژه «آریا» را با دلالت‌های نژادی و در چارچوب غیریت‌سازی و تمایز از سایر نژادها، وارد ادبیات سیاسی ایران کرده بود. کرمانی قوم زرتشتیان باستان را «قوم برزگوار ایران» و «ملت نجیب آریان» می‌نامد. (کرمانی/ سه مکتوبات، ۲۰۰۵: ۲۶۹) آریا محوری او که تحت آموزه‌های اروپائیان بود که ایرانیان آریا نژاد را این‌گونه توصیف می‌کند:

«آن روی‌های گشاده و پیشانی‌های کشیده و سینه‌های گشوده و قامت‌های افراخته و چهره‌های افروخته و اندام‌های ساخته و پرداخته و اعضاء به هم دوخته و خاطره‌های شاد و خیال‌های آزاد و خوش ملت قدیم ایران و قوم نجیب کیان را که به آواهای طنطنه‌اند از زیبا و آهنگ‌های رسای والا... در گلستان ایران زنده و کامران بودند». (همان: ۶۰)

در دوره پس از جنگ جهانی اول، نشریات فارسی‌زبان چاپ آلمان، تأکید بر ضرورت کاربست مؤلفه «نژاد آریایی» در صورت‌بندی هویت نوین ایرانی را به اوج رساندند. در واقع، ناسیونالیسم باستان‌گرا از همان آغاز تکوین، نژاد آریایی را به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین و سازنده خود مفروض دانسته بود. برای نمونه، روزنامه کاوه در این زمینه می‌نویسد: «نژاد ایرانی باید نشان دهد فرمانروایان طهران نماینده ی حقیقی او نیستند و هنوز روح و غیرت و شجاعت ایرانی نمرده است». همچنین در مطالبی پیرامون فصل بهار، آن را از بزرگ‌ترین مختصات ملی «نژاد ایرانی» برشمرده و درباره عید نوروز عنوان می‌کند: «از ابتدای نژاد ایرانی بازمانده و در حقیقت از آثار یک آئین آریایی است» (کاوه، ۱۳۳۴: ۲۳). در همین راستا، مجله /یرانشهر نیز با تأکید بر اهمیت بنیادین وحدت نژادی در انسجام یک ملت، می‌نویسد: «این مسئله محقق و ثابت است که وحدت نژاد و مذهب و زبان از عوامل مهم ترقی و استقلال هر کشور شناخته‌شده»؛ و بر همین اساس، ساختار چندنژادی را عامل سقوط و تجزیه کشورها قلمداد می‌کرد (یرانشهر، ۱۳۰۲: ۲۱۸) و در مقاله‌ای دیگر عنوان می‌کند:

«ماها پیش از هر چیز باید ایرانی باشیم و ایرانی نامیده بشویم و ایرانی بمانیم. ایرانییت یک کلمه مقدس و جامعی است که تمام افراد ملت ایران را بدون تفریق مذهب و زبان در زیر شهباز شهابت گستر خود جای می‌دهد هر فردی که خون آریایی در بدن دارد و خاک ایران را وطن خود می‌شمارد خواه کرد و بلوچ و خواه زرتشتی و ارمنی باید ایرانی شمرده و ایرانی نامیده شود». (یرانشهر مقاله «معارف و معارف پروران ایران»، ۱۳۰۲: ۵-۶۴)

در دوره قاجار، تحت تأثیر نظریات نژادی قرن نوزدهم اروپا (نظیر آرای گوینو)، عنصر «نژاد» در گفتمان روشنفکری ایران برجسته شد. مستشرقان با طرح ادعای هم‌نژادی ایرانیان و اروپاییان، انحطاط تاریخی ایران را به سلطه اعراب و اسلام نسبت می‌دادند (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۱۴۲). بدین ترتیب، «نژاد آریا» به رکن اصلی هویت در گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا بدل گردید. اگرچه کاربرد واژه «آریا» در متون تاریخی دوره هخامنشی و ساسانی سابقه دارد (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲)، اما این مفهوم در گذشته فاقد دلالت‌های زیست‌شناختی و نژادی بود و صرفاً بر یک واحد سرزمینی و ساکنان آن دلالت داشت (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۳۵). پس از جنگ جهانی اول، روشنفکران ناسیونالیست این تفسیر نوین نژادی را به‌عنوان ابزاری ایدئولوژیک برای مقابله با عقب‌ماندگی، احیای شکوه ملی و پیشبرد پروژه تجدیدگرایی به کار گرفتند. در واقع، ایده «آریایی بودن» با اتکا به اعتبار و پشتیبانی علم اروپایی، فراتر از یک عقیده ساده، به مرهمی روان‌شناختی برای التیام شکست‌های تاریخی پیاپی ایرانیان تبدیل شد (همان: ۲۴۴).

به اعتباری، نقش مطبوعاتی چون *کاوه*، *ایران‌شهر* و *آینده* در ترویج ایده وحدت نژادی، دقیقاً منطبق بر گزاره‌های رویکرد برساخت‌گرا است که نشان می‌دهد هویت ملی پدیده‌ای طبیعی نیست، بلکه توسط نخبگان فکری مهندسی می‌شود. این روشنفکران با استفاده از رسانه و آموزش، در حال «ابداع سنت» بودند؛ اجتماعی که شرط ورود به آن، برخورداری از تبار آریایی بود و لاجرم اقلیت‌های تباری مانند عرب‌های خوزستان را به حاشیه می‌راند و مشمول سیاست‌های همگون‌سازی می‌کرد.

موضع حزب «جمهوری ایران» که در زمان جنبش جمهوری‌خواهی در زمان نخست‌وزیری رضاشاه تشکیل شده، را می‌توان نخستین نشانه آنچه در سال‌های بعد که وحدت نژادی از سوی محافل رسمی ملی‌گرایی مطرح، را در آن دید این حزب در بیانیه‌ی، خود قاجاریه را یک ایل ترک می‌خواند و خواستار پایان دادن به حکومت آن‌ها می‌شود و تأکید می‌کند: «سلطه یک خانواده ترک اجنبی که خیانت بر ناموس و حیثیت ملت ایران را شعار خود ساخته اند بر ما ننگ و با حمیت ایرانی مساوی نیست». (اتابکی، ۱۳۸۵: ۷۹) محمدرضاشاه نیز در این زمینه اعلام می‌کند: «پدرم... برخلاف پادشاهان قاجار که چنان که گفتم از نژاد ترک بودند از خانواده اصیل ایرانی بود». (پهلوی، ۱۳۳۹: ۴۷)

در محافل و نهادهای دولتی دوره پهلوی اول، بر اسطوره برتری نژاد آریایی و ضرورت وحدت تباری ایرانیان تأکید ویژه‌ای می‌شد. در این چارچوب، ایرانیان بازماندگان اصیل نژاد آریایی معرفی می‌شدند؛ نژادی که سرآغاز تمدن بشری پنداشته می‌شد و تحقق وحدت بر پایه آن، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای بقای ملت به شمار می‌آمد (اکبری، ۱۳۹۳: ۲۵۴). علی‌اصغر حکمت، از کارگزاران ارشد فرهنگی این دوره، نژاد را مؤلفه‌ای بنیادین در فرآیند ملت‌سازی می‌دانست و بر اهتمام ویژه رضاشاه به مسئله وحدت نژادی تأکید می‌کرد (حکمت، بی‌تا: ۲۴). وی در توصیف ملت ایران تصریح می‌کند: «ملت امروز ما جامعه‌ای است که از اصل پاک نژاد فرخنده آریایی به وجود آمده» و با انحلال سایر عناصر تباری در درون خود، اصالت و یگانگی‌اش را حفظ کرده است (همان). محمود افشار، دیگر نظریه‌پرداز

هویتی این دوره، با توجه به شناخت خود از ایران و تنوع قومی، زبانی و مذهبی آن، در پی یافتن ویژگی‌ای مشترک میان همه ایرانیان بود. در این چارچوب، وی مسئله نژاد را به‌عنوان نقطه اشتراک مطرح می‌کند و بر این باور است که ایرانیان فاقد هرگونه تنوع نژادی‌اند (آینده، ۱۳۰۴: ۴)؛ بر همین اساس، سیاست ایرانیزاسیون خود را بر پایه این فرض بنیان نهاد. فروغی نیز در خطبه شاهی رضاخان بیشتر بر نمادهای ایران باستان و ازجمله نژاد تأکید داشته که «پادشاهی پاکزاد و ایرانی نژاد» و «وارث شایسته تاج کیانی» عنوان شده است. (عظیمی، ۱۴۰۱: ۱۱۳) و سعید نفیسی از رجال فرهنگی به نام عصر رضاشاه به همبستگی نژادی به‌عنوان پرورش روح ملی اشاره می‌کند. (نفیسی، ۱۳۷۲: ۸) در گزارش مطبوعات بین‌المللی از به سلطنت رسیدن سلسله پهلوی به‌عنوان عنصر نژاد ایرانی ذکر می‌شود. برای نمونه روزنامه تایمز در ۴ دسامبر ۱۹۲۵ (۲۳ آذر ۱۳۰۴) در گزارشی از تغییر سلطنت در آن سال می‌نویسد رضاشاه «بتقلید از برخی شهریاران گذشته این کشور خودش را یک سرباز شجاع و قوی و یک کارگردان شایسته از نژاد اصیل ایرانی است، بجای یک خاندان بیگانه و از کار افتاده بتخت سلطنت» رسید. (اسفندیاری، بی‌تا: ۲۲۰) به عبارت دقیق‌تر، این گزارش نشانگر اهمیت نژادی در آن وقت و همچنین اصرار پهلوی اول بر معرفی خود از نژاد ایرانی که آریایی باشد، را نمایان کرده است. قاسم‌زاده یکی از سخنرانان سازمان پرورش افکار در یکی از جلسات خود عنوان می‌کند: «میان یک ملت وحدت سیاسی موجود است که ناشی از وحدت نژاد، زبان و وحدت تمدن است». (مجموعه سخنرانیهای پرورش افکار، ۱۳۱۸: ۱۸)

در این دوره، ملت و نژاد به‌سان هم قلمداد شدند و سایر نژادهای موجود در ایران نادیده انگاشته شدند زیرا این نژادهای دیگر در طول تاریخ در نژاد اصیل آریایی حل‌شده و بدین‌صورت اثری از این نژادهای بیگانه وجود ندارد. (اکبری، ۱۳۹۳: ۲۵۵) رازانی یکی از مبلغان رسمی حکومت در کنفرانسی در شهر تبریز، «مردمانی با نژاد واحد» را ویژگی مادی برای ساخت وطن نام می‌برد. (اطلاعات، ۱۳۱۴: ۲) و چنانکه از این دوران در دهه بعدی، به‌عنوان زمان احیای نژادی و رساندن آن به ویژگی‌های ممتاز دوران باستان یاد شده است و عنوان می‌کنند:

«ایران امروز قطعه کوچکی از ایران پهناور کورش و داریوش بیش نیست لیکن ایرانی امروز از حیث احساسات نژادی و شخصیت ملی و تاریخی خود با ایرانی دوره افتخارآمیز گذشته شباهتی شگفت‌انگیز دارد بطوریکه از میان کلیه ملل بزرگ باستانی که در تمدن جهان سهم بزرگی بر عهده داشته‌اند هیچیک از لحاظ حفظ شخصیت ملی و نژادی نظیر ایران نمیتوان یافت». (سالنامه فرهنگ خوزستان سال ۱۳۲۴-۱۳۲۳، بی‌تا: ۱۱۵)

در متون آموزشی این دوره، تأکید بر آریایی‌بودن ایرانیان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویتی، به‌ویژه در درس تاریخ، مطرح می‌شد. در کتاب‌های درسی، بر تک‌نژادی‌بودن مردم ایران اصرار شده و تصریح می‌گردد که «مردم ایران از نژاد آریایی می‌باشند». (کتاب چهارم ابتدایی، ۱۳۱۰: ۲۷۶) مؤلفان متون درسی سپس با تأکید بر ضمیر «ما» در نسبت با ملت ایران می‌نویسند: «ما ایرانی‌ها به‌طورکلی منسوب به یک ملت و یک نژاد بوده‌ایم و تمامی ساکنین این خاک از فرات و دجله تا سیحون و جیحون، دارای دین و عادات و رسوم و اخلاق مشترک بوده

و جملگی خود را ایرانی می‌دانسته‌اند». (شیبانی و دیگران، ۱۳۲۰: ۶۲) مفهوم سرزمین اهالی آریایی در نوشته‌های ملی‌گرایانه و کتاب‌های درسی دوران پهلوی اول نیز بر این نکته تأکید دارد که ملت ایران، ملتی ازلی و دارای انسجام درونی است که از نظر نژادی و حتی زبانی، تمایزی بنیادین با همسایگان خود دارد. (ضیاء ابراهیمی، ۱۳۹۶: ۲۴۱) قریب گرگانی یکی از نویسندگان متون آموزشی دوره رضاشاه عنوان کرده: «هنوز بسیاری از ولایات ایران به زبان دیگر سخن می‌رانند و زبان فارسی را نمی‌فهمند و نمیدانند و با آنکه همه ایرانی و از یک نژاد و گوهریم به واسطه ی اختلاف زبان فرسنگ ها از یکدیگر دور و با کمال آشنایی بیگانه‌ایم». (قریب گرگانی، ۱۳۰۳: ۳) در مجموع، در متون درسی به‌عنوان روایت رسمی از دیدگاه دولت، نژادهای برخی از اقوام ایرانی به شکل قطعی انکار و نادیده شده بود و تنها بر تفاوت زبانی برخی از مردمان ایران را مطرح کردند.

۴. دیدگاه‌های نخبگان و نهادهای رسمی نسبت به نژاد جامعه عرب خوزستان

جامعه عرب خوزستان با وجود سیاست‌های همگون‌ساز، بر هویت و خودآگاهی قومی خویش تأکید داشت. باین‌حال، در گفتمان هویت ملی نوین پهلوی اول، «غیریت‌سازی» با عنصر عرب به یکی از ارکان اصلی بدل شد؛ رویکردی که ریشه‌های آن به روشنفکران پیشگامی چون آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی بازمی‌گردد که «عرب‌زدایی» را در مرکز اندیشه ناسیونالیستی خود قرار دادند. کرمانی با طرح تفاوت‌های نژادی، رویکردی به‌شدت افراطی اتخاذ کرده و ضمن مذموم شمردن اختلاط نژادی میان ایرانیان و اعراب، می‌نویسد:

«اگر علمای بی‌مروت ایران آن‌قدر تحقیر زبان و ملت ایران را نکرده بودند و این را همه تمجید و توصیف و تعریف از زبان و ملت تازیان نمی‌نمودند تا الآن غیرت مندان ایران دیاری از قوم باربار[عرب] را به انتقام خون آباء و اجداد خویش بر روی زمین زنده نمی‌گذازدند». (کرمانی / صد خطابه، ۱۳۸۶/۲۰۰۷: ۲۴۶)

پس از جنگ جهانی اول و در روند تثبیت ناسیونالیسم باستان‌گرا، این غیریت‌سازی نژادی به اوج رسید. برای نمونه، مجله /یرانشهر با تفکیک صریح نژاد آریایی از سامی، بر لزوم همگونی تباری تأکید کرده و می‌نویسد: «باید خون ایرانی تصفیه شود، خواه با ریختن خون‌های فاسد، خواه در ازدواج با عناصر قویتر و خواه با کوچ دادن عناصر ملت». (یرانشهر/مقاله «معارف و ارکان سه‌گانه آن»، ۱۳۰۳: ۷-۴۳۵) این نشریه همچنین چندنژادی بودن را عامل فروپاشی کشورها دانسته و تصریح می‌کند: «این مسئله محقق و ثابت است که وحدت نژاد و مذهب و زبان از عوامل مهم ترقی و استقلال هر کشور شناخته‌شده». (یرانشهر، ۱۳۰۲: ۲۱۸)

عارض میان گفتمان عرب‌زدای پهلوی اول و جامعه عرب خوزستان -که بر اصالت تباری و پیوند خود با قبایل کهن حجاز تأکید داشت- زمینه‌ساز تنش‌های هویتی عمیقی بود. پیش از عصر پهلوی نیز، دولت مرکزی به اهمیت

سیاسی این تمایز آگاه بود؛ چنان‌که در گزارشی دولتی (مورخ ۱۹ صفر ۱۳۰۱) پیرامون تحرکات انگلستان در خوزستان آمده است:

«نظر به سیاست بسط و توسعه اقتدار که همیشه مطمح نظر انگلیسها بوده است و نظر به اینکه موضوع اتحاد نژاد ممکن است به عقیده آنها زمینه مساعدی برای پیشرفت مقاصد آنها تهیه نماید». (جلالی، ۱۳۷۹: ۱۶۲)

اگرچه این سند بر پذیرش تاریخی تمایز تباری اعراب خوزستان دلالت دارد، اما گفتمان ناسیونالیسم نوین پهلوی که بر همگونی نژادی استوار بود، وجود این تکرر هویتی را برنمی‌تابید. از این‌رو، نخستین گام حاکمیت در سیاست‌های همگون‌سازی خوزستان، «نژادزدایی» از این جامعه بود. در اندیشه نخبگان این دوره که هویت عربی را «دیگری» ناسیونالیسم ایرانی و عامل عقب‌ماندگی می‌پنداشتند، ادغام این جامعه مستلزم نفی اصالت عربی آنان بود. برای پیشبرد این هدف و اثبات غیرعرب بودن مردمان این خطه، سه رویکرد عمده در میان متفکران و کارگزاران عصر تکوین یافت: رویکرد «مستعرب» (عرب‌زبان‌پنداری)، رویکرد «پذیرش معرفتی و انکار ایدئولوژیک نژاد عربی»، و رویکرد «تاریخ‌محور».

در خصوص سه رویکرد اتخاذشده پیرامون نژاد و تبار جامعه عرب خوزستان در دوره پهلوی اول، باید توجه داشت که این رهیافت‌های متفاوت غالباً نه به‌صورت خطی و پس از ناکامی یکدیگر (در طول هم)، بلکه به‌طور هم‌زمان و موازی (در عرض یکدیگر) مطرح می‌شدند. دلیل این تنوع رویکرد، از یک‌سو فقدان یک برنامه کاملاً یکپارچه در سال‌های آغازین پروژه ملت‌سازی، و از سوی دیگر تفاوت مأموریت و زاویه دید کنشگران مختلف بود؛ چنان‌که نخبگان فرهنگی و آموزشی بیشتر بر «انکار تبار عربی» و «بازگشت به اصل آریایی» تمرکز داشتند، درحالی‌که دستگاه‌های نظامی و امنیتی گاه رویکردهای مبتنی بر «تهدیدانگاری» و «دیگرسازی» را اتخاذ می‌کردند. با وجود این تنوع و تفاوت در روش‌ها، تمامی این رویکردها در یک استراتژی کلان با یکدیگر هم‌گرایی مطلق داشتند و هدف مشترکشان، حذف یا استحاله هویت‌های محلی در راستای تثبیت هژمونی هویت ملی مبتنی بر ناسیونالیسم باستان‌گرا و نژاد آریایی بود.

۱-۴. مستعرب؛ به مثابه قرائت رسمی دولت

در دیدگاه «مستعرب» یا انکار قطعی، بدون هیچ تردیدی مردمان عرب خوزستان به‌عنوان سامی نژاد در نظر گرفته نمی‌شدند و آنان را «مستعرب» شده می‌دیدند که از نظر نژادی ایرانی و تنها زبان آن‌ها عربی شده است. تلاش نخبگان و نهادهای دولتی برای معرفی مردمان عرب خوزستان تحت عنوان «مستعرب» (آریایی‌های عرب‌زبان‌شده)، نمونه‌ای بارز از تلاش برای برساخت هویتی جدید منطبق با ناسیونالیسم قومی و نژادی است. در غیاب مؤلفه‌های ناسیونالیسم مدنی که می‌توانست این تفاوت‌ها را بپذیرد، ایدئولوژی حاکم ناچار بود برای ادغام این گروه در «ملت مفروض آریایی»، دست به دستکاری تاریخی و برساخت تباری نوین بزند تا تناقض میان واقعیت متکثر خوزستان و ایده «ملت یکپارچه نژادی» را حل کند.

مجله آینده با مدیریت محمود افشار از اولین متفکران هویتی این دوره بوده که انکار قطعی مردمان عرب خوزستان نسبت به نژاد عربی را مطرح کرد. وی با آگاهی از مردمان ایران و تنوع قومی، زبانی و مذهبی آنان به دنبال یک مؤلفه هویتی می‌گشت که حلقه اشتراک تمام مردم ایران باشد. بنابراین، مسئله نژاد را نقطه مشترک دید و ایده اصلی خود را بر پایه آن بنا نهاد. (آینده، ۱۳۰۴: ۴) از سقوط شیخ خزعل و تبعید ایشان به تهران را اقدامات کافی برای مهار مردمان عرب خوزستان نمی‌دانست خواستار محو هر آنچه از یک فرد عرب خوزستان می‌توان دید و نوشته «تا روزی که اهالی سرحدی جنوب غربی ما با سایر ایرانیان از همه حیث شبیه نشده‌اند و اثری از نژاد خارجی باقیست دل از خطر آسوده نتوانیم داشت». (همان: ۶۰) به یک معنا، غیرت سازی با نژاد سامی از جامعه عرب خوزستان را مطرح کرده بود. مردمان عرب خوزستان را با زبان عربی و تبار خاص، ایرانی نمی‌دانست و در حقیقت ایرانی از منظر ایدئولوژی مجله نزدیک به حاکمیت پهلوی اول، به زبان فارسی و نژاد آریایی است. (همان: ۶۱) در نظر افشار، وحدت ملی می‌توانست بر اساس نژاد و درجای زبان و حتی تاریخ و اشتراک اقتصادی رخ بدهد و مثال‌های برای این وحدت‌های مطرح کرده است لیکن وقتی به ایران می‌رسد وحدت ملی ایران را بر اساس «یگانگی نژاد، اشتراک مذهب و زندگی اجتماعی و وحدت تاریخ چندین هزار سال» قلمداد کرده و ادعای ترکی و عربی بودن آذربایجان و خوزستان را «واهی» و بی‌اساس تلقی و عنوان می‌کند:

«مملکت ایران پیش از حمله عرب و تاخت و تاز مغول از نژاد ایران مسکون بوده و ترکها که از نژاد زرد و عربها که از نژاد سامی هستند فقط با ملت بومی آریائی در آمیخته نه اینکه قائم مقام آنها شده باشند». (آینده، ۱۳۰۶، ج دوم: ۶۹-۵۶۶)

به عبارت دقیق‌تر، افشار در طرح مسئله نژادی، ایران را دارای وحدت قلمداد کرده و جمعیت‌های مهاجر به ایران مانند عرب‌های خوزستان ناپستی که خود را خارج از نژاد ایرانی تصور کنند چراکه آنان وقتی وارد این جغرافیا شدند، ایران دارای وحدت نژاد بوده و بعد از استقرار با نژاد ایران درهم آمیخته شده و اصالت نژادی خود را از دست دادند. به یک معنا، مردمان عرب خوزستان در دیدگاه وی «مستعرب» هستند و اگر تفکری در نزد عرب‌ها ایران غیر از این باشد، آن‌ها ایرانی تلقی نمی‌شوند و به‌صراحت بیان می‌کند که مقصود از ملیت ایران، تمام مردمی هستند که از نژاد ایرانی باشند. مردمان ترک و عرب «اگر در بعضی نقاط مثل آذربایجان و قسمتی از سواحل خلیج فارس لسان ترکی و عربی زبان اهالی شده است بکلی عارضی و منشأ و علت آن کاملاً معلوم می‌باشد». (همان) به‌عبارت دیگر، از نظر نژادی بین مردم ایران تفاوتی وجود ندارد و نژاد آریایی، ایران را از همسایه‌های زردپوست و عرب‌های سامی متمایز نمود. زیرا مقصود از ملیت ایران این است:

«تمام مردمی است که از نژاد ایرانی در ایران یا خارج از آن توطن دارند به‌استثنای ارامنه و یهودیها و البته خارجی‌های مقیم ایران. یهودیها و ارامنه ساکن ایران اگرچه حالیه هموطن ما و تقریباً در کلیه حقوق ملی با ما سهمند ولی مسلماً از خارج باین مملکت مهاجرت کرده و

چون با ایرانیان ازدواج و اختلاط ننموده ... اما سایر اهالی ایران از آذربایجانی، کرد، لر، طهرانی، خوزستانی، گیلانی، خراسانی، اصفهانی، بلوچ و غیره که از حیث زبان و مذهب با یکدیگر اختلاف دارند، همه ایرانی و متعلق بملیت ایران می‌باشند» (همان، ۵۶۱)

این دیدگاه انکار قطعی نژادی مردمان خوزستان و آذربایجان باعث شکل‌گیری نوعی انفعال در برخی از روشنفکران ناسیونالیسم باستان‌گرا شد چراکه آن‌ها می‌گفتند حالا که «اهالی آذربایجان ترک نیستند و مردم عربستان [خوزستان] ایران عرب نمی‌باشند» پس لزومی به اتخاذ سیاست خاصی نیست. افشار آنان را خوش‌بین خطاب کرد و عنوان می‌کند «صحیح است ولی باید با این سخنان منطقی مطبوعات، دیپلماسی زبردست و سرنیزه تیز داشت» (همان، ۵۶۵)

درواقع، ریشه‌های انکار قطعی نژادهای دیگر در بین مردمان ایران، را در تفکرات اندیشه‌گران پیشگام هویتی نوین ایرانی می‌توان دید. آخوندزاده به‌عنوان یکی از متفکران جریان ساز در دوره پیش از مشروطه، عنوان می‌کند: «من خودم اگرچه علی‌الظاهر ترکم، اما نژادم از پارسیانست» (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۲۴۹) میرزا آقاخان کرمانی یکی دیگر از جستجوگران اولیه هویتی جدید ایرانی، بر این باور بود که اهالی فلات مرکزی به نژاد آریایی بودن خود واقف هستند (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۶۴) و مشکل در مناطق سرحدی ایران بوده که از عدم آگاهی نژادی رنج می‌برند. مجله ایرانشهر یکی از تدوینگران ناسیونالیسم باستان‌گرا پیش از دوره پهلوی اول در این زمینه می‌نویسد: «این مسئله محقق و ثابت است که وحدت نژاد و مذهب و زبان از عوامل مهم ترقی و استقلال هر کشور شناخته‌شده» و بودن کشور چند نژادی را باعث سقوط یا تجزیه کشورها قلمداد کرده است. (ایرانشهر، ۱۳۰۲: ۲۱۸)

روند انکار قطعی تفاوت نژادی مردمان جامعه عرب خوزستان با سایر مردم ایران در مطبوعات آن زمان هم دیده می‌شود. روزنامه جبل‌المتین با نقد یک مقاله روزنامه خارجی که خواستار اعطای کامل حقوق شهروندی به مردمان غیر آریایی ساکن ایران شده، با تأکید بر آریایی و هم‌نژادی همه مردمان ایران بر تاریخ و تصورات مشترک دست می‌گذارد و یادداشت می‌کند:

«چنانچه منظور از ترک و عرب و غیره ایرانیانی می‌باشند که در اثر حوادث تاریخی با نهایت اکراه و انزجار متکلم بزبان ترک و عرب و غیر هستند... همه می‌دانند که عموم اهالی ایران که در غمها و شادی‌ها شریک بوده‌اند از نعمت آزادی مساوی بهره‌مند و همه‌وقت هم بشهادت ادوار گذشته از اظهار حس ایران‌دوستی و تعصب ایرانیّت خودداری نکرده‌اند» (جبل‌المتین، ۱۳۰۶: ۲۲)

این رویکرد در عمل تبدیل به موضع رسمی جریان ناسیونالیسم باستان‌گرای دولت پهلوی اول شد در مواجهه با تفکری که مردمان عرب خوزستان را سامی نژاد تلقی می‌کرد. به‌عنوان نمونه، مقاله‌ای در روزنامه ابلاغ چاپ مصر در تاریخ ۱۷ مارس ۱۹۳۲ که در آن جامعه عرب خوزستان را نژادی و زبانی متفاوت از سایر مردم ایران عنوان

نموده که در جواب این مقاله، سید ابوالفضل طباطبایی ایرانی که به نظر می‌رسد یکی از کارگزاران نظام پهلوی اول در یکی از سفارت‌خانه‌های ایران در کشورهای عربی بوده است، می‌نویسد:

«علائم و ظواهر گواهی نمی‌دهد که خوزستان یک مملکت عربی باشد. اهالی خوزستان عموماً ایرانی هستند و اگر مردم در آنجا به زبان عربی حرف می‌زنند بواسطه این است که در اوایل اسلام عربها تسلط یافته‌اند. چنانکه در مصر و شام و سایر ممالک نیز این مساله پیش آمده است. بنابراین، این مسائل دلیل نمی‌شود که ایشان از نژاد عرب باشند و آشنایی یک ملتی به یک‌زبان خارجی دلیل تغییر نژاد آن ملت نخواهد شد.» (جلالی، ۱۳۷۹: ۲۳۸)

اسناد و مدارک موجود گواه این امر است که در وجه ایدئولوژیک پروژه ایرانیت جدید سامی‌زدایی نژادی از مردمان عرب خوزستان در راستای دستیابی به مطلوب‌هایی چون وطن‌پرستی و شاه‌پرستی، قوم‌گرایی آریا محور و زبان‌فارسی در نظر گرفته شده است. به علاوه، در این سازه تمایز گذاری میان ملت ایران و بیگانگانی مانند عرب‌ها و ترک‌ها، برای جداسازی مردمان این نژادها با تبار خود بسیار پراهمیت تلقی می‌گردید.

سعید نفیسی که از کارگزاران فرهنگی دولت پهلوی اول بوده ملت را جمعی از مردم می‌داند که در زبان و اخلاق و عادات و دین و لباس و زندگی اجتماعی و امید و آرزو و حتی در خشم و غضب و کینه و نفرت و رسوم و معتقدات یکسان می‌اندیشند. (نفیسی، ۱۳۴۵: ۱۱) و با توجه به آنکه تا قبل از حکومت پهلوی به علت اختلافات عادات، لباس، عقاید، آراء و زبان به هیچ وجه وحدت ملی در ایران وجود نداشت، لازم بود وحدت و یگانگی در میان افراد مختلف و طوایف و قبایل گوناگون ایران که همه از یک نژاد هستند، فراهم شود. (همان: ۷۵) به عبارت بهتر، یکی از دغدغه‌های اصلی برخی از روشنفکران دوره رضاشاه، وحدت نژادی اقوام مختلف ایرانی بود و از نظر آنان بهترین راه رسیدن به این هدف انکار قطعی برخی از نژادهای مزاحم برای گفتار ناسیونالیسم باستان گرا بوده است.

۲-۴. پذیرش معرفتی و انکار ایدئولوژیک نژاد عربی (انکار آگاهانه)

در منظومه فکری- هویتی برخی از متفکران هویتی آن دوره در مورد نژاد مردمان عرب خوزستان دوگانگی متضاد شکل گرفت. از یک سو به انکار نژاد سامی این مردم پرداخته و آنان را «مستعرب» می‌دانستند و از طرف دیگر در همان وقت به هویت نژادی سامی این مردمان اعتراف می‌نمودند. به عبارت بهتر، در این رویکرد انکار آگاهانه برای ساخت ملت جدید را ضروری دانسته و تفاوت این گرایش با رویکرد اول در این است که به سامی نژاد بودن این مردمان اعتراف دارند ولی انکار آن برای ساخت هویت نوین ایرانی لازم می‌دانستند. شخص رضاشاه در سفرنامه به خوزستان، اولین گام را در این دوگانگی انکار آگاهانه برداشت زیرا درجایی عنوان می‌کند:

«گاهی دهات و چادرهای ایرانی دیده میشد که ساکنان آنها ملبس بها عرب و متکلم به زبان عرب بودند و دولت به آنها اعتنایی نکرده و بلکه نسبت به ایران به کلی بیگانه شوند. زبان خود، ملیت

خود و شرافت خود را فراموش کنند و هیچ متذکر نشوند که آنها یادگار اشخاصی نخستین دولت متمدن دنیا را در این خاک تشکیل میدادند». (بهرامی، ۱۴۰۱: ۱۳۴)

در اینجا بر غیر عرب بودن این مردمان تأکید دارد ولی در همان اثر نژاد سامی آن جامعه را تکذیب نکرده چراکه نوشته است: «عربها تازه به خوزستان آمده‌اند و به تدریج نژاد اصلی خوزی را [از] شهرها رانده‌اند». (همان)

حکمت، به عنوان یکی از اندیشمندان هویتی عصر پهلوی اول که نژاد واحد را یکی از وحدت‌های هفت‌گانه در تاریخ ملت‌ها قلمداد می‌کرد (حکمت، بی‌تا: ۲۴)، نژاد ایرانیان را آریایی می‌دانست. وی با استناد به این استدلال که «سیمای ایرانیان در هر یک از انسان‌ها در آذربایجانی و فارسی و خراسانی و خوزستانی همه با یکدیگر اختلاف فاحشی ندارند»، نتیجه می‌گرفت که افراد عرب، ترک و حتی مغول، در اثر اختلاط با ایرانیان، اصالت و وحدت نژادی پیشین خود را از دست داده‌اند و تمامی ساکنان ایران از وحدت نژادی برخوردارند. حکمت ملت‌هایی را که از ترکیب چند نژاد شکل گرفته‌اند «ملت مصنوعی» می‌نامد و بر این باور است که چنین ملت‌هایی دارای حکومت‌هایی ساختگی و غیرطبیعی‌اند. وی کشورهایی چون سوئیس، هند، آمریکا و اتحاد جماهیر شوروی را به عنوان نمونه‌هایی از جوامع فاقد وحدت نژادی معرفی می‌کند و در مقابل، کشورهایی مانند انگلستان، آلمان، فرانسه و ژاپن را واجد ویژگی وحدت نژادی می‌داند. ایران نیز از نظر او، همانند این کشورها، از امتیاز مثبت وحدت نژادی برخوردار بوده است. (همان: ۷-۲۵) بر این اساس، حکمت وحدت نژاد را مهم‌ترین و بنیادین‌ترین عامل وحدت یک کشور تلقی می‌کند. (همان: ۳۰) لیکن حکمت برخلاف نوشته اولیه در مرقومات متأخر وجود قومیت‌ها و اقلیت‌ها مختلف در ایران را پذیرفته است ولی گویا برای ساخت ملت جدید مجبور به انکار آگاهانه این امر است چراکه می‌نویسد: «در ایران آنچه که قاطبه اکثریت را تشکیل می‌دهد یک ملت آریائی نژاد شیعی مذهب فارسی زبان است. ولی از دیرباز اقلیت‌های نژادی و مذهبی نیز بوجود آمده‌اند» (حکمت/ یادداشت ۱۵، بی‌تا: ۲۰) و از مردمان عرب خوزستان با نژاد عربی سخن گفته است. (همان: ۲۱)

باری، در انکار آگاهانه واقعیت امر را می‌دانستند اما برای شکل‌گیری هویت ملی جدید مجبور به انکار این امر هستند ولی در لابه‌لای همان انکار به حقیقت موضوع اشاره می‌کنند. چنانکه در گزارشی که در سال ۱۳۱۰ توسط تقی بینش پیشکار مالیه خوزستان از وضعیت اقتصادی خوزستان تهیه کرده از وحدت نژادی مردمان جامعه عرب خوزستان با سایر مردم ایران سخن گفته است ولی در نهایت به تفاوت نژادی مردمان عرب خوزستان با دیگر مناطق ایران اشاره کرد و واقعیت مسئله را روشن می‌سازد. (ساکما: ۲۴۰۵۷۲۰۶)

در همان دوره، برنامه وحدت نژادی گفتمان هویت ملی نوین و در راستای آن رویکردهای انکار قطعی و آگاهانه تعدد نژادی در ایران، مورد انتقاد برخی از مطبوعات بخصوص با گرایش چپ مواجه شد. روزنامه ستاره سرخ ترویج هویت ملی جدید را که مبنی بر وحدت نژاد و زبان را مورد نکوهش قرار داده و عنوان کرده دولت رضاشاه «سعی می‌کنند که از اصل، منکر وجود اقوام مختلفه و مسئله ملیت در این خاک شده و ایران را مملکت واحدالمه و

واحداللسان معرفی و بزور سرنیزه و اجبار زبان فارسی را در تمام نقاط رسمی و رایج کنند» و این روزنامه با تفکرات خاص خود، نتیجه این برنامه دولت را اختلاف اقوام مختلف باهم و «تعصب ملی و طایفگی بین اقوام» تحلیل کرده است. (ستاره سرخ، ۱۳۰۸: ۱۳۵)

دولت پهلوی اول با دو رویکرد فوق می‌خواست، بحث تفاوت نژادی مردمان عرب خوزستان را به شکل پاک نمودن صورت مسئله، حل کند. هدف گفتمان هویتی دولت با این روش، انسجام داخلی جامعه عرب خوزستان را در دست گرفته و بعد از آن برنامه‌های هویتی خود را پیاده‌سازی کند. این سرزمین را یکی از مناطق مهم دوران باستان که مردمان آنجا نقش مهمی در ایجاد تمدن باستان ایران داشته معرفی می‌کردند. برنامه دولت این بود که با جذب اولیه آن‌ها، بتواند برنامه تغییرات هویتی را در آنجا رخ دهد و آنان را از هویتی قبیله‌ای به هویت ملی بدل نماید.

۳-۴. دیدگاه تاریخ محور

هم‌زمان با شکل‌گیری جریان‌های انکارگرایانه در زمینه نژاد سامی مردمان عرب خوزستان، رویکردی دیگر نیز تکوین یافت که با اتکا به مستندات تاریخی، به دو دیدگاه پیش‌گفته واکنش نشان می‌داد. این رویکرد می‌کوشید از فضای باستان‌گرایانه حاکم بر سیاست‌های دولتی فاصله بگیرد و مطالعه‌ای علمی و مبتنی بر داده‌ها و شواهد تاریخی را در دستور کار خود قرار دهد. احمد کسروی از پیشگامان دیدگاه تاریخی محوری به مسئله نژاد جامعه عرب خوزستان بوده است. وی با بررسی دقیق اسناد و شواهد تاریخی، مردمان عرب خوزستان را نژادی متمایز از بقیه جامعه ایران قلمداد و عنوان می‌کند حتی مردمان شهرهای میانه خوزستان یعنی دزفول و شوشتر، باینکه از نظر نژادی و زبانی با مردم ایران یکسان هستند، به ما «عجم» می‌گویند و وقتی به گورستان می‌رفتند، می‌گفتند: «لا عربون و لا عجمون، بل مردگان خودمان فاتحه» یعنی این مردم خود را نه تنها از عرب‌ها جدا می‌دیدند بلکه از عجم‌های که فارس زبانان باشند دور می‌دیدند. (کسروی، بی‌تا: ۵۸) لیکن اصل کار تحقیقاتی کسروی در سلسله مقالاتی در زمینه تاریخ خوزستان بانام مستعار سید احمد تبریزی در مجله آینده منتشر شده، که در آنجا مردمان عرب خوزستان را نژادی و زبانی عرب معرفی می‌کند. (آینده، ۱۳۰۴: ۱۹۵) و نژاد اصلی خوزستان را تنها در شهرهای شوشتر، دزفول و رامهرمز باقی‌مانده می‌دانست و مردمان عرب خوزستان را سامی نژاد معرفی می‌کند (همان: ۴۰) این دیدگاه باعث انتقاد روزنامه آینده نسبت به این مسئله شد که به نقل از الیزه رکلوس عنوان کرده در میان طوایفی که در فلات ایران می‌زیستند برخی خود را از نژاد عرب می‌دانند ولی اصل آن‌ها ایرانی و حتی زبان آنان فارسی است که در حقیقت عرب نبودند. این مجله، مطرح شدند نژاد سامی برای مردمان عرب خوزستان را ناشی از ذهنیت عثمانی‌ها و دیگر خارجی‌ها تلقی کرده که برای ضعیف‌تر نمودن ایران مطرح شده است. (همان: ۱۹۳) درواقع، کسروی در نگرش‌های وطن‌خواهانه خود، مخالف ستیز با نژادهای دیگر بود و از برابری همه‌ی نژادها دفاع کرده و نگاه افراطی به ناسیونالیسم را زائیده تمدن غرب می‌شمرد. به یک معنا، اندیشه‌ی ملی‌گرایی کسروی باعث انکار امر تاریخی نشد. وی منازعه اندیشه‌ای در گفتار ناسیونالیسم باستان گرا بین عرب و عجم را امری پایان‌یافته و متعلق به

گذشته تلقی می‌کرد و معتقد بود توقف در آن، موجب ایجاد پراکندگی و چنددستگی ایرانیان می‌شود. (حسینی فر و دیگران، ۱۴۰۰: ۸۵)

سیدحسن تقی‌زاده بافاصله گرفتن از اندیشه‌های اولیه خود در مجله کاوه که به تأثیر از تعریف ملت در نزد آلمان‌ها بر عنصر نژاد تأکید و از آن برای بیداری روح ملی بهره جست. بعداً و با شروع اوج گرفتن گفتار ناسیونالیسم باستان‌گرا از عواقب تک نژادی سازی مردمان ایران ابراز نگرانی و با دیدگاه تاریخ محوری این نگاه انکار نژادی برخی از اقوام ایرانی را به چالش کشاند و نوشته است:

«مملکت ایران اگر روزی ... به جنون ملی دچار شده بخواهد برای آسودگی خیال خود این سیاست [وحدت نژادی] را تعقیب نماید، باید علاوه بر ترک خوزستان و قسمتی از سواحل خلیج فارس و آذربایجان و خمسه و کردستان و قزوین، کلیه ترک‌زبانان همدان و مازندران و فریدن اصفهان و قشقایی و بهارلو ... را از ایران خارج نماید. بلکه سادات ایران ... و صدها خانواده عرب نژاد دیگر ایران جلای وطن نموده و بر حجاز و یمن می‌روند». (تقی زاده، ۱۳۷۵: ۶۰)

از منظر وی «یکی از بلاهای جدید نازل یز مملکت ما همین داستان آریایی بودن این و سامی بودن آن و آلتایی بودن دیگری است که از اصطلاحات جدید فن زبان شناسی مغربیان است و ورد زبا هوسناک جدید ما شده است» (تقی زاده، ۱۳۹۶: ۱۱۳) و هشدار داده است که این اقدامات باعث خصومت و دشمنی بین مردم ایران می‌شود (همان: ۲۴۴) وی با درک شرایط ایران و فهم تاریخی با افراد گفتار ناسیونالیسم باستان‌گرای دوره رضاشاه که وجود اقوام و تکثر زبانی را منکر می‌شدند، مخالفت کرده و بر رعایت عدالت، تساهل و برادری در قبال قومیت‌ها تأکید کرده و باور داشت که «توجه فوق‌المعمول به رفاه و آزادی آنها بر قوت هاضمه حکومت مرکزی می‌افزاید، نه جبر و سخت‌گیری و طعن بر ناصحان این باب» (همان: ۱۱۷) به عبارت بهتر وی بر روش‌های مسالمت‌آمیز مبتنی بر رعایت اصول دموکراسی و عدم دخالت در موضوعی مانند نژاد تأکید داشته است. دیدگاه تقی زاده در مورد نژاد را به بهترین شکل در تعریف نژاد خود می‌توان دید که بیان می‌کند:

«من شخصاً به ایرانیت سربلند و شرافتمندم و از اینکه نسبم به عرب می‌رسد افتخار دارم و اگر مرا عرب بخوانند دلگیر نمی‌شوم. از اینکه زبانم ترکی بوده و از ولایت ترکی زبانم نیز کمال خرسندی و عزت نفس دارم... لکن البته هیچ چیزی پیش من عزیزتر از ایران نیست و من خود را شش دانگ و صد درصد ایرانی می‌دانم، به همان اندازه که کاوه و فریدون یا کوروش و داریوش ایرانی بودند و راضی نیستم یک در هزار هم از ایرانیت خود را با چیز دیگری ولو شریف باشد مبادله کنم» (تقی زاده، ۱۳۷۵: ۱۱۵)

تقی زاده تضادی بین تبار قومی مانند عرب‌های خوزستان و ایرانی‌ت نمی‌دید و ایجاد برتری نژادی را در بین برخی از مردم را باعث تضاد در بین جامعه تلقی کرده و به اعتبار این سخن، ایجاد ثنویت میان نژاد آریایی و سامی در گفتمان هویتی نوین دولت پهلوی اول را بیشترین لطمه به اقوامی مانند عرب‌های خوزستان زد چراکه درگیر چالش بین نسیان تبار خود که از آن آگاه تاریخی داشتند و پذیرش ایده نژادی جدید از سمت حکومت که هیچ‌گونه ارتباطی با آن نداشتند، قرار گرفتند. تقی زاده همچنین درجایی دیگر عنوان می‌کند وطن، دل‌بستگی و قانون باعث رفاه و آزادی یک کشور می‌شوند فارغ از اینکه «دین مشترک یا زبان مشترک یا نژاد مشترک باشند یا نباشند». (تقی زاده، ۱۳۴۶: ۳۰)

در پاسخ به ادعاهای در زمینه زبان و نژاد خالص آریایی، ضمن اشاره به اینکه اصلاً همچنین چیزی وجود ندارد و اگر هم باشد هیچ تعریفی نداشت، گفته است نژاد خالص نحیف و خراب و بی‌بنیه و بی‌رشد و خرف و رو به زوال می‌شود (تقی زاده، ۱۳۲۶: ۲۷)

این پژوهش با تمرکز بر مولفه نژاد در جامعه عرب خوزستان نشان داد که عنصر نژاد در فرآیند شکل‌گیری هویت ملی نوین، صرفاً یک مقوله نظری یا برگرفته از ادبیات روشنفکری نبود، بلکه به یکی از مبانی تعیین‌کننده در تعریف «ایرانی بودن» تبدیل شد. در این چارچوب، گفتمان رسمی کوشید با برجسته‌سازی روایت آریامحور از تاریخ ایران، نوعی همگنی تباری را به مثابه بنیان وحدت ملی بازنمایی کند. بررسی وضعیت عرب‌های خوزستان نشان می‌دهد که این بازنمایی، در مواجهه با گروهی که دارای خودآگاهی تاریخی و هویت تباری مشخص بود، با پیچیدگی‌های مفهومی و عملی روبه‌رو شد.

تحلیل رویکردهای شکل‌گرفته پیرامون تبار عرب خوزستان نشان داد که مسئله نژاد نه امری حاشیه‌ای، بلکه موضوعی مناقشه‌برانگیز بود که به سه صورت‌بندی متفاوت انجامید: انکار تمایز تباری از طریق مستعرب خواندن عرب‌ها، انکار آگاهانه با وجود اذعان به عرب بودن، و رویکرد تاریخ‌محور که با استناد به شواهد تاریخی به پذیرش تمایز تباری گرایش داشت. همین تنوع دیدگاه‌ها بیانگر آن است که پروژه هویت‌سازی ملی در سطح نظری نیز با نوعی ناپایداری و چالش درونی مواجه بود و ناگزیر می‌بایست میان ایده همگنی نژادی و واقعیت تکرر تباری نوعی سازگاری برقرار کند.

در مجموع، مطالعه موردی عرب‌های خوزستان نشان می‌دهد که مولفه نژاد در هویت ملی نوین، نه یک اصل بدیهی و تثبیت‌شده، بلکه مفهومی در حال برساخته‌شدن و محل مناقشه بود. از این‌رو، تحلیل تاریخ محلی و تجربه گروه‌های قومی خاص، امکان بازاندیشی در روایت کلان ملت‌سازی در ایران را فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که هویت ملی مدرن، بیش از آنکه محصول اجماع باشد، نتیجه فرایندی چالش‌مند و چندلایه بوده است.

کتابنامه

اسناد و مدارک آرشیوی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۲۴۰۵۷۲۰۶

کتاب‌ها

آخوندزاده، میرزا فتحعلی، (۱۳۵۷) الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش حمید محمدزاده، تبریز: نشر احیا تبریز

آدمیت، فریدون، (۱۳۵۷)، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: پیام

اندرسون، بندیکت (۱۳۹۳) جماعت‌های تصویری: تأملاتی در خاستگاه و گسترش ناسیونالیسم. ترجمه محمد محمدی. تهران: رخداد نو.

اتابکی، تورج، (۱۳۸۵)، تجدد آمرانه؛ جامعه و دولت در عصر رضاشاه، ترجمه‌ی مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس،
اصفهان، حمزه بن حسن، (۱۳۴۶)، سنی ملوک الارض و الانبیاء، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ
ایران

اکبری، محمد علی، (۱۳۹۳) تبارشناسی هویت جدید ایرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
بهرامی، فرج الله، (۱۴۰۱)، سفرنامه رضاشاه به خوزستان، تهران: خانه تاریخ و تصویر ابریشمی

پهلوی، محمد رضا، (۱۳۳۹)، مأموریت برای وطنم، تهران: ترجمه و نشر کتاب

تاریخ ایران و عالم مخصوص پنجم ابتدایی (۱۳۰۷)، تهران: کتابخانه علمی

تقی زاده، حسن، (۱۳۴۶) خطابه اخذ تمدن خارجی (آزادی، وطن، ملت، تساهل)، به کوشش محمد درخشش، تهران:
انتشارات مهرگان

تقی زاده، حسن، (۱۳۷۵)، نامه‌های لندن؛ از دوران سفارت تقی زاده در انگلستان، به کوشش ایرج افشار، تهران:
فرزان روز

تقی زاده، حسن، (۱۳۹۶) جوهر تاریخ، مقالات تقی زاده، زیر نظر ایرج افشار، جلد ۱۸، تهران: انتشارات توس
جلالی، نادره، (۱۳۷۹)، سیاست بریتانیا در خلیج فارس (بررسی غائله شیخ خزعل)، تهران: مرکز اسناد و تاریخ
دیپلماسی

حکیم الهی، نصرت الله، (بی تا) تاریخ دوم دبیرستان، تهران: چاپخانه دانش

سالنامه فرهنگ خوزستان سال ۱۳۲۴-۱۳۲۳، (بی تا)، از نشریه انجمن سالنامه فرهنگ خوزستان، بی جا: شرکت
چاپخانه تابان شببانی، عبدالحسین، رضازاده شفق، غلامرضا رشید یاسمی، حسین فرهودی و نصراله فلسفی
(۱۳۲۰)، تاریخ سوم دبیرستان، تهران: بروخیم

ضیاء ابراهیمی، رضا، (۱۳۹۶)، پیدایش ناسیونالیسم ایرانی نژاد و سیاست بی جا سازی، ترجمه حسن افشار، چاپ
سوم، تهران: نشر مرکز عظیمی، فخرالدین، (۱۴۰۱)، هویت ایران، چاپ چهارم، تهران: انتشارات آگاه

فرهودی، حسین، (۱۳۱۵)، تاریخ عمومی و ایران دوم دبیرستان، تهران: بی نا

قائمیان، آروین، (۱۴۰۳)، تازیانه بر امواج: عشایر عرب خوزستان، امپریالیسم بریتانیا و حکومت پهلوی بر اساس
اسناد نویافته وزارت خارجه بریتانیای کبیر ۱۳۲۸-۱۳۰۴، آروین قائمیان، تهران: قلم محق

قریب گرکانی، عبدالعظیم، (۱۳۰۳) دوره‌ی چهارم فرائدالادب در نظم و نثر منتخب به اسلوب جدید، مخصوص کلاس اول و دوم متوسطه، تهران: بی‌نا

کاتوزیان، محمد علی (همایون)، (۱۳۹۲)، ایرانیان، ترجمه حسین شهیدی، تهران: مرکز

کتاب چهارم ابتدایی، (۱۳۱۰)، تهران: وزارت معارف

کرمانی، میرزا آقاخان، (۲۰۰۵)، سه مکتوبات، ویرایش بهرام چوبینه، فرانکفورت: البرز.

کرمانی، میرزا آقاخان، (۱۳۸۶/۲۰۰۷)، صد خطابه، ویرایش هارون و هومن، لس‌آنجلس: نشر کتاب.

کسروی، احمد، (بی‌تا) ده سال در عدلیه، چاپ یکم، تهران: بی‌نا.

اللامی عبدالرحمن کریم، (۲۰۱۱م) الادب العربی فی الاهواز، بیروت: الدار العربیه للموسوعات.

مجموعه سخنرانیهای پرورش افکار، (۱۳۱۸)، موضوع شرح بزرگان، سخنران دکتر قاسم زاده درباره ملیت، تهران: انتشارات دبیرخانه سازمان پرورش افکار.

موسوی، شهاب الدین، (۱۸۸۵م) دیوان ابی معتوق، تحقیق سعید الشرتونی البنانی، بیروت: المطبعة الادبیه.

نجم الملک (نجم الدوله)، عبدالغفار، (بی‌تا)، سفرنامه حاج نجم الملک، تصحیح محمد دبیر سیاقی، بی‌جا: بی‌نا.

نفیسی، سعید، (۱۳۷۲)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، جلد اول، تهران: بنیاد.

نفیسی، سعید، (۱۳۴۵)، تاریخ معاصر ایران، تهران: فروغی.

نوری اسفندیاری، فتح الله، (بی‌تا)، رستاخیز ایران: مدارک، مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹-۱۳۲۳، تهران: چاپخانه سازمان برنامه .

اسمیت، آنتونی دی. (۱۳۸۳) هویت ملی. ترجمه علی مرشدی‌زاد. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

گلنر، ارنست (۱۳۸۹) ملل و ناسیونالیسم. ترجمه محمد علی تقوی. تهران: نشر مرکز.

هابسبام، اریک (۱۳۸۳) ملت و ملی‌گرایی پس از ۱۷۸۰. ترجمه مهدی صابری. تهران: نشر چرخ.

مطبوعات

روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۴، سال دهم، شماره ۲۵۷۰، ۴ شهریور

روزنامه جیل‌المتین، ۱۳۴۳ق (۱۹۲۵م)، سال سی و سوم، شماره ۷، ۱۷ شعبان (۱۳مارچ)

_____، ۱۳۰۶، سال سی و پنج، شماره ۳۸ و ۳۹، ۲۵ مهر

روزنامه ستاره سرخ، ۱۳۰۸، سال اول، شماره ۳ و ۴، خرداد و تیرماه (ستاره سرخ، ارگان مرکزی فرقه کمونیست ایران، کوشش حمید احمدی، نشر باران، برلن، ۱۳۷۱، ۱۳۵)

مجله ایرانشهر، ۱۳۰۲، سال دوم، شماره ۴، ۲۴ قوس،

_____، مقاله «معارف و ارکان سه گانه آن»، ۱۳۰۳/۱۳۴۲ق، سال دوم، شماره ۸، اردیبهشت ماه (رمضان)

_____، مقاله «معارف و معارف پروران ایران»، ۱۳۰۲ش/۱۳۴۲ق، سال دوم، شماره ۱، ۲۵ شهریور (۶ صفر)

_____، ۱۳۰۲، سال دوم، شماره ۴، ۲۴ قوس

_____، ۱۳۰۲، سال دوم، شماره ۴، ۲۴ قوس

مجله آینده، ۱۳۰۴، سال اول، شماره اول، تیرماه

_____، مقاله «مسئله ملیت و وحدت ملی در ایران»، ۱۳۰۶، مجلد دوم، شماره ۸، آبان

_____، عربها در خوزستان، ۱۳۰۴، سال اول، شماره ۳

_____، عربها در خوزستان، ۱۳۰۴، سال اول، شماره ۱

مجله کاوه، ۱۳۳۴ق، سال اول، شماره ۵-۶، ۲۱ جمادی الاخر

مجله نامه‌ی ایران باستان، مقاله «ما چرا برتریم؟»، ۱۳۱۲، شماره ۳۵، ۲۲ مهر

مجله وحید، علی اصغر حکمت، (بی تا)، یادداشت‌هایی از عصر پهلوی، شماره ۲۴، یادداشت ۱۱

_____، علی اصغر حکمت، (بی تا)، یادداشت‌هایی از عصر پهلوی، شماره ۳۰، یادداشت ۱۵

مجله یادگار، حسن تقی زاده «مسائل روز: لزوم حفظ فارسی فصیح خطابه»، اسفند ۱۳۲۶، سال چهارم، شماره ۶

مقالات

بیگدلو، رضا و ثریا مرسلی، «بازنمایی هویت نژادی در کتاب‌های درسی تاریخ مدارس ابتدایی و دبیرستان در دوره پهلوی اول»، نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، سال نهم، زمستان ۱۳۹۶، شماره ۳۴، صص ۲۴ تا ۲۴

حسینی فر، کاظم، معصومه قره داغی، علی سالاری شادی، منیژه صدری، «دیدگاه‌های کسروی در مورد

ناسیونالیسم در دوره رضاشاه پهلوی»، نشریه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی محلات، بهار ۱۴۰۰، شماره ۶۰، صص ۷۳ تا

حسن از انصار